

Ruimtelijke Kwaliteit voor toen, nu en later

Ons landschap als de spiegel van hart en ziel

— Peter van der Molen (DLG)

> RUIMTE IS SCHAARS IN NEDERLAND en wat schaars is - dat is kostbaar. De wet van vraag en aanbod. Allerlei vormen van beleid en wetgeving stellen de Nederlandse ruimte daarom veilig. Maar wat moeten we eigenlijk veiligstellen? Alle ruimte, of alleen ruimte van een bepaalde kwaliteit in de zin van 'deugdelijkheid'? En indien dit laatste het geval is, hoe definiëren en bewaken we die kwaliteit?

Verandering is een biologische voorwaarde voor leven voor planten, dieren en mensen. Voor mensen is verandering echter ook een psychologische voorwaarde: we willen naast zekerheid ook dingen beleven – maar beide in balans. Echter als we om ons heen kijken naar ons landschap, dan merken we dat zowel de schaal, als de snelheid van verandering toenemen. Gehele gebieden veranderen voor onze ogen. De balans tussen verandering en zekerheid raakt verstoord. Hoewel de besluitvorming over deze verandering over het algemeen volgens de democratische spelregels is verlopen, groeit de maatschappelijke bezorgdheid over onze ruimtelijke ordening. Dat is niet alleen omdat we het ons in materiële zin kunnen veroorloven om bezorgd te zijn over onze leefomgeving. We realiseren ons in toenemende mate, dat ruimtelijke kwaliteit een van de belangrijkste voorwaarden is voor onze levenskwaliteit.

Naar een definitie

Het begrip 'Ruimtelijke Kwaliteit' is een kernbegrip geworden in ruimtelijke ordening. De hoop is dat het ons helpt om intuïtieve of moeilijk kwantificeerbare aspecten van inrichtings- en/of gebiedsplannen meer tastbaar en zelfs stuurbaar te maken. De 'Nota Ruimte', opgesteld in 2004 door het toenmalige ministerie van VROM, heeft om deze reden de definitie van ruimtelijke kwaliteit van het Habiforum (een kennisnetwerk van professionals in ruimtelijke ordening) overgenomen. Daarin worden *gebruikswaarde*, *toekomstwaarde* en *belevingswaarde* onderscheiden. Daarbij wordt *gebruikswaarde* gevormd door: bruikbaarheid en functionele samenhang; *toekomstwaarde* door aanpasbaarheid, duurzaamheid en beheerbaarheid; en *belevingswaarde* door diversiteit, identiteit en schoonheid.

Echter... zoveel mensen – zoveel meningen. Inmiddels zijn er vele interpretaties van 'Ruimtelijke Kwaliteit', en niet alle zijn even functioneel. Gelet op de betekenis van de woorden, dan gaat het begrip 'Ruimtelijke Kwaliteit' eigenlijk over onze waardering voor 'de hoedanigheid van het land'. Die waardering is een persoonlijke inkleuring van wat we waarnemen. De vraag is dus: hoe kunnen we in onze gebiedsprocessen hierover van gedachten wisselen, zodat we vervolgens gezamenlijk kunnen besluiten welke hoedanigheid gewenst is? De definitie van het Habiforum is een belangrijke stap voorwaarts, want we krijgen hiermee een instrument in handen om

onze persoonlijke en emotionele betrokkenheid bij ons landschap – om te zetten in een bespreekbare mening. Het is een eerste aanzet tot het formuleren van de bouwstenen van ruimtelijke kwaliteit. De toepassing van deze benadering is echter in de praktijk nogal beperkt gebleven.

Het Engelse gezegde: *beauty is in the eye of the beholder*, helpt ons wellicht wat verder op weg. Vrij vertaald wil het in deze context zeggen, dat een mening over de ruimtelijke kwaliteit van een gebied vooral bepaald wordt door het hart en de geest van de mensen die er wonen, er werken, of zich er doorheen begeven. We moeten dus kennelijk niet alleen de *bouwstenen* van ruimtelijke kwaliteit herkennen, maar tevens de *waardering* ervan in beeld brengen.

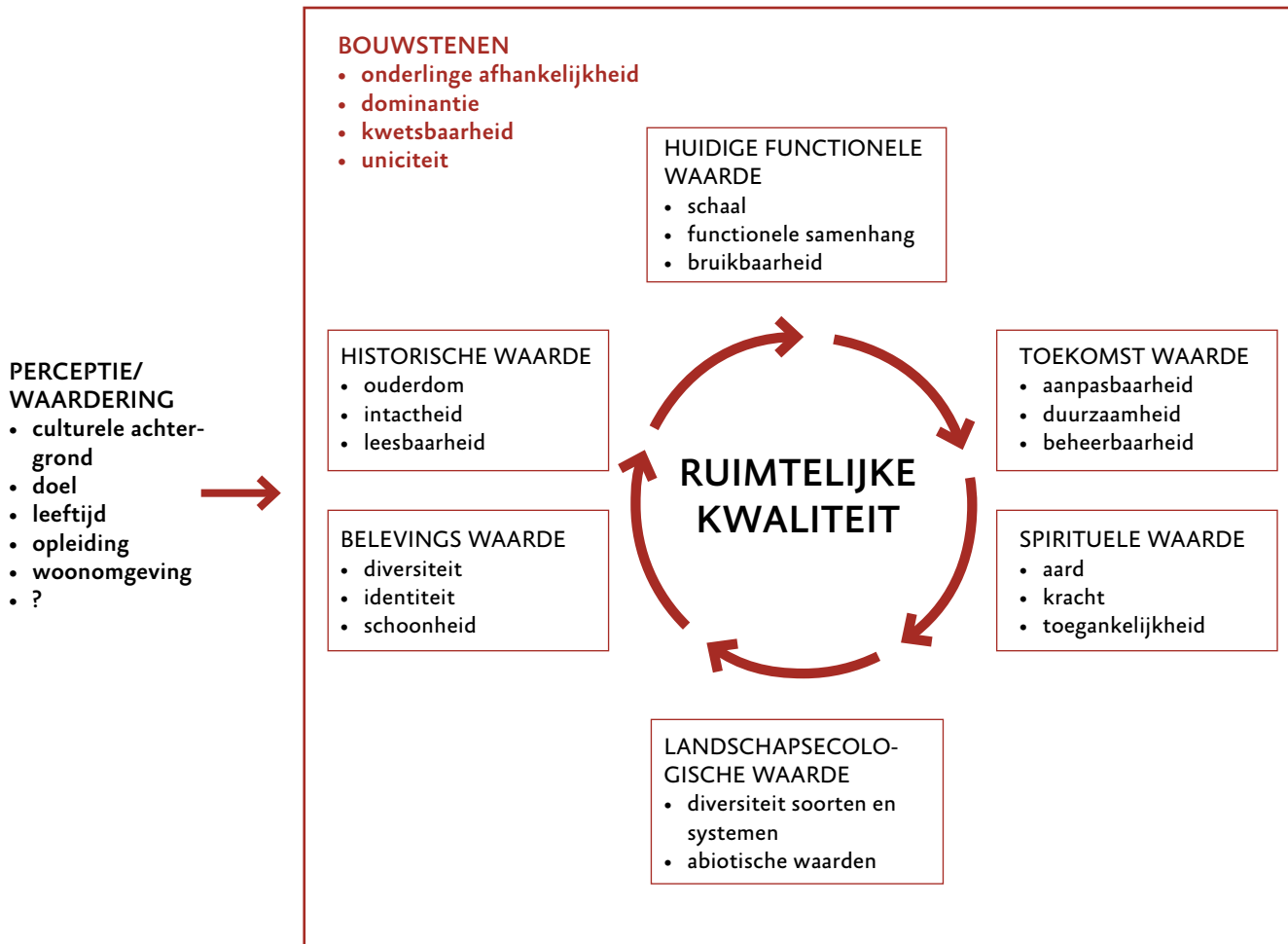
Een mening geven over de ruimtelijke kwaliteit van een gebied wordt vooral bepaald door het hart en de geest van de mensen die er wonen, er werken, of zich er doorheen begeven.

Bouwstenen

Het *huidige* landschap waarin we ons bevinden met al zijn verschillende *ecosystemen* en dat we met al onze zintuigen *beleven*, heeft een lange *ontstaansgeschiedenis*. In overeenstemming met de ontwikkelingen in onze maatschappij hebben we wensen voor de *toekomst*. Daarnaast nemen we het landschap ook op andere manieren waar dan puur zintuiglijk: het beïnvloedt onze geest en heeft dus een *spirituele* betekenis. Zo komen we aan zes bouwstenen van ruimtelijke kwaliteit: de landschapsecologische waarde, de historische, huidige functionele en toekomstige waarden, de belevingswaarde en spirituele waarde. Deze waarden zijn bouwstenen; ze zijn feitelijk en neutraal en eenvoudig vast te stellen.

Landschapsecologische waarde

De levende natuur om ons heen is een antwoord op de opbouw van de ondergrond en het klimaat. In die ondergrond zitten afwisselingen over korte of langere afstand: gradiënten. Als gradiënten zich over grote afstanden uitstrekken, dan zien we grote vegetatie-eenheden. Korte gradiënten, soms over slechts enkele decimeters, geven een

Figuur 1 Bouwstenen van ruimtelijke kwaliteit en hun waardering.

buitengewone variatie in flora en fauna. Dit zijn vaak zeer zeldzame ecosystemen.

Historische, huidige en toekomstige waarde

We kennen allemaal de speciale atmosfeer van een oud landschap – die is bijna voelbaar. Veel van onze landschappen hebben echter enorme veranderingen ondergaan en daardoor een geringe *ouderdom*. Een landschap met een hoge mate van *intactheid* heeft veel van zijn oorspronkelijke structuur kunnen behouden. Dit geeft het landschap ook een grote *leesbaarheid*: de geschiedenis van het gebied is te lezen aan de hand van de overblijfselen, van elke pagina die daar is omgeslagen. Echter, fixatie op deze historische waarde leidt tot nostalgie en uiteindelijk tot een tunnelvisie op het landschap, waarin de waarde alleen afgemeten wordt aan wat er ooit was.

De huidige functionele waarde van een landschap wordt gevormd door de *bruikbaarheid* voor onze doelen en door de *ruimtelijke samenhang* die binnen een gebied bestaat. Dat wil zeggen dat voor elke functie een bepaalde mate van verbreding functioneel of toelaatbaar is. Dat hangt sterk samen met de schaal van onze activiteiten en de schaal van het landschap. Bijvoorbeeld de moderne landbouw vereist grote regelmatige percelen die goed bereikbaar zijn. Onze moderne landbouwvoertuigen kunnen daarbij vrij gemakkelijk enkele kilometers overbruggen. Het historische landbouwkundig gebruik vond veelal plaats op kleine percelen, vaak voorzien van houtwallen ten behoeve van veekering of bevloeiing. Verplaatsen van vee en materieel kostte relatief veel tijd en energie.

De toekomstige waarde van een landschap hangt af van de *aanpasbaarheid* – het gemak waarmee we het gebied kunnen modelleren naar onze veranderende behoeften, maar we willen ook dat dergelijke aanpassingen duurzaam zijn. *Duurzaam* wil zeggen: blijvend economisch rendabel, maar ook geen mogelijkheden uitsluitend voor toekomstige generaties, aanpasbaar wil zeggen snel te veranderen – deze twee factoren verkeren in een gespannen relatie. Daarnaast willen we ook een goede *beheerbaarheid*, wat neerkomt op: weinig inspanning voor een goed resultaat. Dit streven staat vaak op gespannen voet met diversiteit in het landschap.

Belevingswaarde en spirituele waarde

Het Noord-Groningse akkerlandschap kent relatief weinig structurelementen, dit in tegenstelling tot het kleinschalige coulissenlandschap van Noordoost-Twente. Landschappen verschillen dus in hun mate van *diversiteit*. Echter beide landschappen bezitten dragers die hen volkomen herkenbaar maken: de weidsheid en schaal en het verkavelingspatroon ten noorden van Roodeschool heeft een geheel andere *identiteit* dan dat rond Lattrop. In deze gevallen is de identiteit duidelijk herkenbaar: uitgestrekte kleigebieden versus een stuwwalcomplex. Soms zijn die verschillen subtieler: andere waterkwaliteiten, andere faunasamenstelling, etc. De *schoonheid* van een landschap hangt af van het gevoel van harmonie dat ervaren wordt, al is dit een zeer subjectief begrip. Daarbij kunnen elementen die er niet van nature thuishoren ofwel een gevoel van vervreemding oproepen (een moderne windmolen in een natuurgebied), maar juist ook appreciatie door bijvoorbeeld landschapskunst.

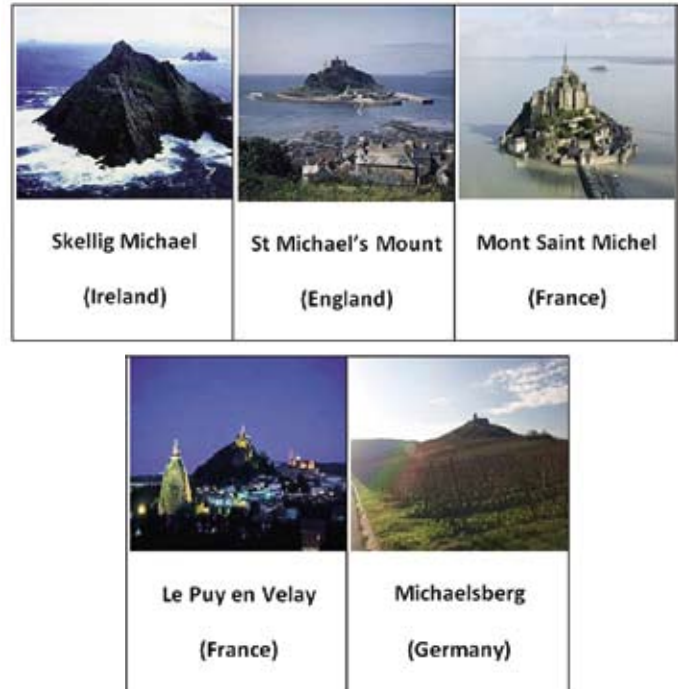
De spirituele waarde van een landschap wordt in Europa vooral bepaald door de aanwezigheid van kerken en religieuze gebouwen of begraaf- of gebedsplaatsen en minder door het landschap zelf. In de Chinese traditie van K'an-yü wordt aan het landschap een specifieke eigenschap of kracht toegekend. Deze benadering is in onze cultuur minder bekend en wordt hieronder kort toegelicht.

Landschapsvormen worden in de Chinese traditie in verband gebracht met verschillende vormen van energie. Zo zijn bergen vooral geassocieerd met spirituele energie en rivieren meer met wereldlijke- en financiële energie. Veel culturen kennen dergelijke typering van hun landschappen en hoe ze op passende wijze te benaderen en gebruiken. Daarnaast hebben niet alle landschapsvormen hetzelfde karakter: sommigen zijn helend en vriendelijk, andere ongenaakbaar, toornig of zelfs kwaadaardig. Verder verschillen ze in kracht: de Chinese traditie wijst zogenaamde Xue of 'krachtplaatsen' aan, waar gebruik kan worden gemaakt van de energie van het land. Ze worden op dezelfde manier benoemd en beschouwd als de acupunctuurpunten op het menselijk lichaam. Op dezelfde wijze als een acupuncturist een naald plaatst voor medisch gebruik, bouwt de K'an-yü expert een pagode.

Figuur 2 Pagina uit 19e eeuws K'an-yü boek. Te zien zijn diagrammen van bergsystemen. De kleine rondjes op bepaalde plaatsen zijn de Xue of 'krachtplaatsen'.

In het westen hebben we geen uitgebreide systematische kennis en documentatie opgebouwd van de spirituele aspecten van ons landschap, zoals in China. We kennen wel plaatsen die geassocieerd zijn met stromend water of met bronnen, ten behoeve van reiniging en doop. Onze heilige eikenbossen zijn weliswaar omgehakt, maar de mystieke atmosfeer van machtige solitaire eiken herinnert ons nog steeds aan Germaanse en Keltische tijden. Veel neolithische monumenten hebben een vorm die deels landschappelijk is, deels gebouw, zoals de grafheuvels van Newgrange in *Brú na Bóinne* (Ierland). Aan de buitenzijde lijken het heuvels, doch binnenin wordt een meesterlijke architectuur zichtbaar. Middeleeuwse kerken zijn veelal gebouwd op bijzondere plaatsen, waardoor hen een extra kracht wordt toegeschreven. Zo vinden we bijvoorbeeld langs de Europese kust tal van solitaire heuvels met een kerk gewijd aan Sint Michael. We kennen Skellig Michael in Zuidwest-Ierland, St. Michael's Mount in Zuidwest-Engeland en Mont Saint Michel in Frankrijk. Maar ook in het binnenland: in Le-Puy-en-Velay staat een Michael-kerkje op een solitaire granietnaald en in Duitsland kennen we de Michaelsberg.

Figuur 3 Sint Michael's bergen in Europa

De bouwstenen onderling

Landschappen onderscheiden zich niet alleen door specifieke elementen, maar ook door de verhoudingen tussen de zes bouwstenen. Er is dus een bepaalde mate van *onderlinge afhankelijkheid* tussen de bouwstenen. Zo kennen bepaalde bouwstenen een grote *kwetsbaarheid*. Bijvoorbeeld de restanten van een Romeinse Villa in een weiland naast een verkeersweg. Die villa is nog steeds aanwezig en beschermd als het een weiland blijft of zelfs als het gebied een golfbaan wordt. Maar stel dat er een kantoorgebouw zou worden neergezet, dan worden de ruïnes geruimd voor het nieuwe fundament. Een dergelijke villa is ook *uniek*, er is geen tweede en het is ook niet te vervangen. Een kantoorgebouw of snelweg is dat bepaald niet en die zijn bovendien nog eens zeer *dominant* aanwezig, in tegenstelling tot de bescheiden aanwezigheid van de Romeinse Villa.

Kortom, keuzen bij inrichting van gebieden leiden al snel tot verschuivingen in de verhoudingen van de bouwstenen. Daarbij bestaat het risico dat unieke, kwetsbare elementen het veld ruimen voor algemene, grove en dominante landschapselementen.

Het risico bestaat dat unieke, kwetsbare elementen het veld ruimen voor algemene, grove en dominante landschapselementen.

Waardering

We kunnen de bouwstenen van het landschap dus feitelijk vaststellen in de vorm van zes waarden. Echter – afhankelijk van onze achtergrond – hebben we ook een bepaalde mening over deze waarden. Bouwstenen plus de waardering ervan – geven ons het instrument in handen om de hoedanigheid van ons land te beschrijven en er over van gedachten te wisselen. Over ‘smaak’ valt dus wel degelijk te twisten!

Uit een reeks van studies zijn factoren naar voren gekomen die onze waardering voor de wereld om ons heen bepalen. Zo geeft bijvoorbeeld onze *culturele achtergrond* onze perceptie van natuur op uiterst subtiele maar fundamentele wijze vorm. Eigenlijk zijn we ons er nauwelijks van bewust, hoe diep verankerd deze perceptie is en hoezeer deze onze houding ten aanzien van natuur en landschap bepaalt. Onze waardering voor een landschap wordt ook bepaald door ons *doel*: willen we jagen, landbouw bedrijven of een industriecomplex of een snelweg of juist een groene corridor aanleggen. Deze doelen zijn alle gerechtvaardigd en afhankelijk van hun aard wordt hun realisatie bepaald door politieke en economische besluitvorming. *Leeftijd* speelt ook een belangrijke rol in landschapswaardering: generaliserend zou je kunnen zeggen dat jongeren ‘zap’-natuur willen met veel belevenissen, volwassenen willen tot rust komen in de natuur, terwijl ouderen een veilig ommetje willen maken. Studies wijzen ook uit dat *opleiding* een bepalende factor is bij landschapswaardering: academici waarderen wildernisnatuur meer dan lager opgeleiden. Ook onze *woonplaats* speelt mee: stadsbewoners vinden alle groen al snel ‘natuur’. Aan de andere kant vinden boeren hun productiegebieden ook ‘natuur’ en waarderen velen van hen netheid meer dan natuurlijkheid of diversiteit.

Het betrekken van streekbewoners bij het inrichtingsproces is een voorwaarde voor het voeren van de discussie over ruimtelijke kwaliteit.

Een factor van belang die nog niet onderzocht is betreft ‘*geslacht*’. Ruimtelijke ordening door mannen en vrouwen blijkt wezenlijk verschillend. In West-Europa hanteren we – zonder het te beseffen – een mannelijk ruimtelijk ordeningsmodel. In het veld van ruimtelijke ordening worden gender-verschillen slechts incidenteel aangestipt. Praktijkvoorbeelden zijn er echter uit ontwikkelingslanden, waar gescheiden mannen- en vrouwengroepen zeer verschillende plannen blijken te maken voor hun nieuw te bouwen dorp. Hier ligt een belangrijk en onontgonnen veld open.

Dergelijke factoren bepalen – veelal onbewust – onze inkleuring van de zes bouwstenen van ruimtelijke kwaliteit. Het is dus van belang voor openbare besluitvorming over landschappen, om de bouwstenen en de waardering ervan van elkaar te scheiden.

Toepassing

Door onderscheid te maken tussen ‘bouwstenen’ en ‘waardering’, zijn we in staat om bij een inrichtingsproject een beeld te krijgen van de waardering van de huidige en toekomstige ruimtelijke kwaliteit.

Met inrichtingsprojecten zetten we een handtekening in het landschap die daar mogelijk eeuwen kan blijven staan.

Het betrekken van streekbewoners bij het inrichtingsproces is een voorwaarde voor het voeren van de discussie over ruimtelijke kwaliteit. Het eerste deel van die discussie gaat over de feiten, de *bouwstenen*. Daarbij wordt de huidige situatie vergeleken met verschillende toekomstscenario's. Dat is een feitelijk en neutraal proces, bijvoorbeeld: nu is het perceel een akker, in scenario 1 is het een grasland met jaarrond begrazing, in scenario 2 is het een hardhoutoibos. In feite vergelijk je voor alle bouwstenen ‘nu’ met ‘straks’. De tweede stap is een spannende: de *waardering* van die bouwstenen in de verschillende scenario's. Dat vergt eerst identificatie van de verschillende gezichtspunten in de streek en vervolgens een methodische inventarisatie daarvan. Bijvoorbeeld: hoe kijk je als agrarisch ondernemer naar de bouwsteen -Historische Waarde-? Wat is dan je waardering van de aspecten: ‘ouderdom’, ‘intactheid’ en ‘leesbaarheid’ in de verschillende scenario's? En zo verder voor alle groepen en aspecten.

De waardering wordt bijvoorbeeld uitgedrukt in: zeer positief, positief, neutraal, negatief en zeer negatief en gedaan voor de huidige en de verschillende toekomstige situaties. Vervolgens kunnen alle waarderings worden gescoord en gepresenteerd. Uiteraard is deze benadering aan te passen aan de vraag en situatie en is bijvoorbeeld een verfijning aan te brengen door eventueel weegfactoren aan de diverse invalshoeken toe te kennen (door bijvoorbeeld de mening van landbouwers zwaarder te beoordelen dan die van natuurmensen, of die van jongere mensen zwaarder dan die van ouderen – of vice versa natuurlijk; of de weegfactor af te laten hangen van de groepsgrootte). Op deze wijze kan middels een multicriteria-analyse inzicht in de waardering van de streekbewoners van de huidige situatie ten opzichte van een toekomstige situatie worden verkregen.

Persoonlijk en gezamenlijk

Onze persoonlijke ruimtelijke kwaliteit wordt dus bepaald door onze waardepatronen en onze wensen en keuzen, kortom wat zich bevindt in onze geest en in ons hart. Voor onze gezamenlijke ruimtelijke kwaliteit – moeten we dus in openbare discussies en afwegingsprocessen, wegen zoeken om uitdrukking te geven aan die innerlijke beleving en waardering. Daarbij zijn de bouwstenen dus feitelijk en neutraal, de discussie ligt in onze waardering daarvan en van hun onderlinge verhoudingen.

Met inrichtingsprojecten zetten we een handtekening in het landschap die daar mogelijk eeuwen kan blijven staan. Dat geeft ons de verantwoordelijkheid om onze plannen en acties zorgvuldig af te wegen. Ruimtelijke kwaliteit komt niet alleen voort uit het hart en de geest, maar heeft daar ook weer invloed op. Dat geeft ons een extra verantwoordelijkheid voor het landschap van de toekomst voor de generaties na ons, voor hun levenskwaliteit.<

Peter van der Molen, p.vdmolen@minlnv.nl